

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227



IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026



Founded in 2024



publishscience.uz



publish_science_journal@mail.ru



PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON XOTIN-QIZLARINING IJTIMOIIY VA MADANIY HAYOTDAGI O‘RNI

Maxmudova Risqinis Farhodovna

Toshkent shahri Shayxontohur tumanidagi 20-sonli umumiy o‘rta ta’lim maktabi, o‘qituvchi.

e-mail: risqinisomaxmudova@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-5215-0610>

Annotatsiya.

Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy mavqei va madaniy-ma’rifiy hayotdagi ishtiroki tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilingan. Turkiston ayollarining jamiyatdagi o‘rniga doir mustamlaka davri matbuotida shakllangan qarashlar, shariat va mahalliy urf-odatlar doirasidagi huquqiy mavqei, qizlar ta’limining an’anaviy shakllari, otinoyi va bibiotinlar faoliyati hamda yangi usul maktablarining rivojlanishi ko‘rib chiqilgan. Jadid ziyolilarining xotin-qizlar savodxonligini oshirish, ularni ta’lim va ma’rifatga jalb etishga qaratilgan qarashlariga alohida e’tibor berilgan. Shuningdek, Dilshod Barno va Anbar Otin singari ma’rifatparvar ayollarning qizlar ta’limi hamda adabiy-madaniy muhitdagi faoliyati tahlil etilgan. Tadqiqot natijasida Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy va madaniy hayotdagi ishtiroki faqat XX asr boshlaridagi islohotlar mahsuli bo‘lmaganligi, balki uning an’anaviy ayollar ta’limi, oilaviy tarbiya va mahalliy ma’rifiy muhit bilan bog‘liq tarixiy asoslari mavjudligi ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Turkiston, xotin-qizlar, ijtimoiy mavqe, qizlar ta’limi, otinoyi, bibiotin, jadidchilik, ma’rifatparvarlik, jadid matbuoti, Dilshod Barno, Anbar Otin, madaniy hayot.

РОЛЬ ЖЕНЩИН ТУРКЕСТАНА В ОБЩЕСТВЕННОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Махмудова Рискинисо Фарходовна

Общеобразовательная школа № 20 Шайхантахурского района города Ташкента, учитель.

Аннотация.

В статье на основе исторических источников и научной литературы анализируются социальное положение женщин Туркестана и их участие в культурно-просветительской жизни в конце XIX – начале XX века. Рассматриваются представления о роли женщин Туркестана в обществе, сформировавшиеся в печати колониального периода, их правовое положение в рамках норм шариата и местных обычаев, традиционные формы образования девочек, деятельность отинойи и бибиотин, а также развитие новометодных школ. Особое внимание уделяется взглядам джадидской интеллигенции, направленным на повышение грамотности женщин и их приобщение к образованию и просвещению. Кроме того, анализируется деятельность таких женщин-просветительниц, как Дильшод Барно и Анбар Отин, в сфере образования девочек и в литературно-культурной среде. В результате исследования показано, что участие женщин Туркестана в общественной и культурной жизни не являлось исключительно результатом реформ начала XX века, а имело исторические предпосылки, связанные с традиционным женским образованием, семейным воспитанием и местной просветительской средой.

Ключевые слова: Туркестан, женщины, социальное положение, образование девочек, отинойи, бибиотин, джадидизм, просветительство, джадидская печать, Дильшод Барно, Анбар Отин, культурная жизнь.

THE ROLE OF TURKESTAN WOMEN IN SOCIAL AND CULTURAL LIFE IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

Maxmudova Risqinis Farhodovna

General Education School No. 20, Shaykhantahur District, Tashkent, Teacher.

Abstract.

The article analyzes the social status of Turkestan women and their participation in cultural and educational life in the late nineteenth and early twentieth centuries based on historical sources and scholarly literature. It examines views on the role of Turkestan women in society as reflected in the colonial-period press, their legal status within the framework of Sharia and local customs, traditional forms of girls' education, the activities of *otinoyi* and *bibiotin*, and the development of new-method schools. Particular attention is

paid to the views of Jadid intellectuals aimed at improving women's literacy and involving them in education and enlightenment. The article also analyzes the activities of such prominent women educators as Dilshod Barno and Anbar Otin in girls' education and the literary and cultural environment. The study demonstrates that the participation of Turkestan women in social and cultural life was not solely a product of the reforms of the early twentieth century but had historical foundations associated with traditional women's education, family upbringing, and the local educational environment.

Keywords: Turkestan, women, social status, girls' education, *otinoyi*, *bibiotin*, Jadidism, enlightenment, Jadid press, Dilshod Barno, Anbar Otin, cultural life.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda yuz bergan siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar o'lka aholisining turmush tarzi, ta'lim tizimi, madaniy muhit va ijtimoiy munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Rossiya imperiyasi tomonidan mustamlaka boshqaruvining o'rnatilishi natijasida bir tomondan yangi ma'muriy, ta'limiy va madaniy institutlar shakllangan bo'lsa, ikkinchi tomondan mahalliy jamiyatga xos an'anaviy institutlar o'z faoliyatini davom ettirdi. Mazkur murakkab tarixiy sharoitda xotin-qizlarning oiladagi hamda jamiyatdagi mavqeyi, ularning ta'lim olishi va madaniy hayotdagi ishtiroki muhim ijtimoiy masalalardan biriga aylandi.

Turkiston ayollari haqida XIX asr oxiri va XX asr boshlariga oid ayrim mustamlaka davri asarlarida ularning hayoti ko'proq oilaviy muhit, kiyinish tartibi, nikoh munosabatlari va diniy me'yorlar orqali tasvirlangan. Bu manbalarning bir qismi o'lkadagi real ijtimoiy munosabatlar haqida qimmatli ma'lumot bersa-da, mualliflarning madaniy muhiti va dunyoqarashi ularning baholariga ta'sir qilgan. Shu bois Turkiston xotin-qizlarining tarixiy mavqeyini aniqlashda ma'muriy-statistik ma'lumotlar, sayohatnomalar, davriy matbuot, mahalliy ziyolilar asarlari va keyingi ilmiy tadqiqotlarni o'zaro qiyoslash zarur.

Xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi o'rni faqat ularning ochiq jamoat faoliyatida qatnashishi bilan belgilanmagan. Oila tarbiyasi, qizlarga savod o'rgatish, diniy-ma'rifiy bilimlarni yetkazish, adabiy ijod, xalq orasida diniy va axloqiy bilimlarni targ'ib qilish kabi faoliyatlar ham ayollarning jamiyatdagi ta'sir doirasini ifodalagan. Ayniqsa, otinoyi va bibiotinlar faoliyati ayollar ta'limi va madaniy merosning avlodlararo davomiyligini ta'minlagan muhim institutlardan biri bo'lgan.

XX asr boshlarida jadidchilik harakatining rivojlanishi xotin-qizlar masalasini yangi mazmunda jamoatchilik muhokamasiga olib chiqdi. Jadid ziyolari millat taraqqiyotini ta'lim bilan bog'lar ekan, qizlarning savodxonligi, onalarning bilim darajasi, oila tarbiyasi va ayolning ijtimoiy mavqeyiga alohida e'tibor qaratdilar. Davriy matbuot va adabiy asarlarda xotin-qizlarning ta'limi, nikoh, oila, huquq va ijtimoiy faolligiga oid bahslar kengaydi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy va madaniy hayotdagi o'rnini tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida ochib berish, ayollar ta'limining an'anaviy shakllari bilan XX asr boshlarida shakllangan yangi ma'rifiy qarashlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Turkiston va O'rta Osiyo xotin-qizlari tarixini o'rganishga oid tadqiqotlarni ularning yaratilgan davri, metodologik yondashuvi va tadqiqot predmetiga ko'ra bir necha yo'nalishda ko'rib chiqish mumkin.

Sovet davrida yaratilgan asarlarda xotin-qizlarning ijtimoiy faolligi ko'proq 1917-yildan keyingi siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar bilan bog'lab talqin qilingan. A. Smirnova, B. P. Palvanova, X. Yakubova, X. Sulaymonova va boshqa tadqiqotchilar asarlarida sovet hokimiyati davrida ayollarning ta'lim, mehnat va ijtimoiy hayotga jalb etilishi asosiy tadqiqot obyekti sifatida olingan [1–4]. Mazkur adabiyotlarning faktik materiallari muhim bo'lsa-da, ulardagi xulosalarga davr mafkurasi sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Natijada XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi an'anaviy ayollar ta'limi, jadidchilik harakatining xotin-qizlar masalasiga munosabati va mahalliy ma'rifatparvar ayollar faoliyati yetarli darajada baholanmagan.

Mustaqillik davrida mavzuga yangicha metodologik yondashuv yuzaga keldi. D. A. Alimovning “Женский вопрос в Средней Азии: История изучения и современные проблемы” asarida O'rta Osiyodagi xotin-qizlar masalasining tarixshunosligi, unga oid qarashlarning shakllanishi va sovet tarixshunosligidagi yondashuvlar tanqidiy tahlil qilingan [5]. Muallifning keyingi tadqiqotlarida ham oila, jamiyat va xotin-qizlar mavqeyi bilan bog'liq masalalarning tarixiy ildizlarini aniqlashga e'tibor qaratilgan [6].

D. N. Rajabovanning Turkiston jadidlari qarashlarida yoshlar va xotin-qizlar masalalariga bag'ishlangan tadqiqoti XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ma'rifatparvarlik tafakkurining mazkur yo'nalishini maxsus o'rgangan muhim ishlardan biridir [7]. Tadqiqotda jadidlarning xotin-qizlar ta'limi, oila, nikoh va ijtimoiy faollikka oid qarashlari yoritilgan. Ushbu ish jadidchilik harakatining ayollar masalasiga munosabatini tadqiq etishda muhim nazariy va faktik asos vazifasini bajaradi.

K. V. Nishonboyevaning tadqiqotida O'zbekistonda xotin-qizlar masalasini hal etishning madaniy jihatlariga e'tibor qaratilib, ayollarning ijtimoiylashuvi va madaniy jarayonlardagi ishtiroki tarixiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan [8]. Ya. A. Abdullayevaning “Qoraqalpog'iston xotin-qizlari: Kecha va bugun” monografiyasi esa XIX asr oxiri va XX asrda Qoraqalpog'iston xotin-qizlarining ijtimoiy-siyosiy holati, turmushi va jamiyatdagi o'rnini hududiy misolda yoritgani bilan ahamiyatlidir [9].

Turkiston ta'lim tizimiga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlarda ham xotin-qizlar ta'limiga tegishli ma'lumotlar mavjud. “O'zbekistonda ta'limning rivojlanish tarixi va tarixshunosligi” asarida an'anaviy maktablar, rus-tuzem ta'limi va jadid maktablari faoliyati keng tarixiy jarayon tarkibida ko'rib chiqilgan [10].

Mavzuni yoritishda XIX asr va XX asr boshlarida yaratilgan asarlar alohida manbaviy ahamiyatga ega. P. I. Pashino,

A. P. Xoroshxin, A. I. Dobrosmyslov, V. V. Krestovskiy, E. B. Vulfson, N. P. Ostroumov va boshqa mualliflarning asarlarida o'lkaning ijtimoiy hayoti, mahalliy ta'lim, oilaviy turmush hamda xotin-qizlarning kundalik faoliyatiga oid ma'lumotlar uchraydi [11–17]. Ularni mualliflarning mustamlaka muhitidagi pozitsiyasi va kuzatuv sharoitini hisobga olgan holda qo'llash lozim.

Mavjud tadqiqotlarning tahlili xotin-qizlarning ta'limi, jadidlarning ayollar masalasiga qarashlari yoki alohida hududlardagi ayollar tarixi yetarlicha o'rganilganini ko'rsatadi. Biroq XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy mavqeyi, an'anaviy ayollar ta'limi, ma'rifatparvar ayollar faoliyati va jadidchilik ta'siridagi yangi madaniy jarayonlarni o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqish masalasi qo'shimcha tadqiqotni talab qiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning manbaviy asosini XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlariga oid davriy matbuot materiallari, sayohatnomalar, etnografik kuzatuvlar, statistik va tarixiy asarlar hamda mavzuga oid zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tashkil etadi.

Birlamchi manbalar qatorida “Туркестанские ведомости” gazetasining xotin-qizlar huquqi, kiyinish madaniyati, nikoh va ijtimoiy munosabatlarga oid materiallaridan foydalanildi. Jumladan, 1875-yilda nashr qilingan “Права среднеазиатской женщины” va 1889-yildagi “Покрывала мусульманских женщин” materiallari Turkiston ayollarining huquqiy va ijtimoiy mavqeyiga o'sha davrdagi yondashuvlarni aniqlash imkonini beradi [18; 19].

P. I. Pashinoning “Туркестанский край в 1866 году” asari qizlar ta'limi, uy maktablari va bibi-xalfalar faoliyatiga oid muhim kuzatuvlarni o'z ichiga oladi [11]. A. P. Xoroshxinning Turkiston o'lkasiga oid maqolalar to'plami ham qizlar maktablarining tarqalishi va mahalliy ta'lim muhitiga oid ma'lumotlari bilan ahamiyatlidir [12].

XX asr boshidagi jadid matbuotidan “Sadoi Turkiston” hamda “Al-Isloh” nashrlaridagi xotin-qizlar, ta'lim, oila va ma'rifatga oid materiallar jalb qilindi. Z. Fathiddinzodaning “Huquqi nisvon” maqolasi xotin-qizlarning ta'lim olishi, farzand tarbiyasi va ijtimoiy huquqlariga oid jadid davri qarashlarini tahlil qilishda foydalanildi [20].

Tadqiqotda tarixiylik tamoyili asosida voqea va jarayonlar o'z davrining ijtimoiy-madaniy sharoiti bilan bog'liq holda o'rganildi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali shahar va qishloq hududlaridagi qizlar ta'limi, an'anaviy maktablar hamda yangi ma'rifiy tashabbuslar o'zaro solishtirildi. Muammoli-xronologik metod xotin-qizlar mavqeyiga oid qarashlarning XIX asrning so'nggi choragidan XX asr boshlarigacha bo'lgan o'zgarishlarini kuzatish imkonini berdi. Manbashunoslik tahlili orqali mustamlaka davri mualliflarining ma'lumotlari mahalliy matbuot va keyingi ilmiy tadqiqotlar bilan qiyoslandi.

Manbalardagi statistik ko'rsatkichlardan foydalanishda ularning hisobga olish usullari va to'liqligi e'tiborga olindi. Ayniqsa, uy sharoitidagi qizlar maktablarining aksariyati rasmiy hisobga olinmagani sababli, saqlanib qolgan raqamlar mavjud ta'lim tarmog'ining mutlaq ko'rsatkichi sifatida qabul qilinmadi.

NATIJALAR

Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy mavqeyi. XIX asr oxiriga oid manbalarda Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy mavqeyi haqida turlicha qarashlar uchraydi. Ayrim mustamlaka davri mualliflari mahalliy ayollar hayotini yopiq oilaviy muhit, paranji va ijtimoiy cheklovlar bilan bog'liq holda tasvirlaganlar. Biroq boshqa manbalar ayollarning shariat va mahalliy huquqiy amaliyot doirasida mulk, mahr, meros, nikoh va ajrim bilan bog'liq muayyan huquqlarga ega bo'lganini ko'rsatadi.

1875-yil 3-iyunda “Туркестанские ведомости”da chop etilgan “Права среднеазиатской женщины” maqolasida O'rta Osiyo ayollarining huquqiy holati muhokama qililib, Islom huquqida ayollarning meros va nikoh munosabatlariga oid huquqlari mavjudligi qayd etilgan [18]. Ushbu materialning o'zi ham XIX asrning so'nggi choragiga kelib ayollar mavqeyi matbuot muhokamasiga aylanganidan dalolat beradi.

1889-yil 14-martda shu gazetada “Покрывала мусульманских женщин” materiali e'lon qilingan. Unda musulmon ayollarining kiyinish an'anasi va mavqeyi Yevropa jamoatchiligidagi qarashlar bilan qiyoslangan [19]. Bunday materiallar Turkiston ayoli haqidagi bir yoqlama tasavvurlar bilan bir qatorda, masalaga nisbatan muqobil qarashlar ham mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Xotin-qizlarning real ijtimoiy imkoniyatlari barcha qatlam va hududlarda bir xil bo'lmagan. Badavlat savdogar, ruhoniylar va ziyoli oilalarda qizlarni savodli qilishga ko'proq imkoniyat mavjud edi. Kam ta'minlangan oilalarda esa uy xo'jaligidagi mehnat, ta'lim xarajatlari va kelajakda oilani moddiy ta'minlash haqidagi tasavvurlar o'g'il bolalar ta'limiga ustuvorlik berilishiga olib kelgan.

Shu sabab Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy mavqeyini yagona umumiy model bilan tavsiflash murakkab. Hudud, oilaning iqtisodiy ahvoli, ijtimoiy mansublik, diniy muhit va mahalliy urf-odatlar ayollarning kundalik imkoniyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatgan.

Qizlar ta'limi va an'anaviy ayollar maktablari. Turkistonda xotin-qizlarning madaniy hayotdagi o'rnini belgilagan asosiy institutlardan biri an'anaviy qizlar maktablari edi. Bunday maktablar ko'pincha otinoyi, bibiotin yoki bibi-xalfa deb atalgan savodli ayollarning uylarida faoliyat yuritgan.

P. I. Pashino XIX asrning 1860-yillarida Toshkentdagi ta'lim hayotini tasvirlar ekan, musulmon qizlarining o'g'il bolalardan alohida ravishda mullalarning savodli xotinlari huzurida tahsil olganini qayd etadi [11, 159–160-b.]. Uning ma'lumotlariga ko'ra, qizlar arab va fors tilidagi matnlarni o'rganib, dars mashg'ulotlarini uy sharoitida davom ettirganlar.

A. P. Xoroshxin ma'lumotlari ham qizlar maktablarining mavjudligini tasdiqlaydi [12, 90–95-b.]. Shahar joylarda bunday maktablarning qishloqlarga nisbatan ko'proq bo'lgani kuzatiladi. Ayrim ma'lumotlarda qizlar maktabidagi o'quvchilar soni odatda 10–15 nafar atrofida bo'lgani, o'g'il bolalar maktabida esa 20–30 nafar o'quvchi tahsil olgani qayd

etiladi.

Qishloq hududlarida vaziyat murakkabroq edi. Ayol o'qituvchilarning yetishmasligi, oilalarning iqtisodiy sharoiti va aholi punktlarining tarqoq joylashuvi qizlar maktablarining kam bo'lishiga ta'sir qilgan. Uy maktablarining davlat tomonidan muntazam qayd etilmagani ularning real sonini aniqlash imkonini cheklaydi.

1885-yilga oid E. Smirnov ma'lumotida Sirdaryo viloyatidagi 1 452 ta maktabda 21 080 nafar o'quvchi tahsil olgani, ulardan 18 180 nafari o'g'il va 2 900 nafari qiz bo'lgani keltirilgan [21, 256-b.]. Muallifning o'zi ushbu ko'rsatkichlarni taxminiy deb ko'rsatgan. Shunga qaramay, raqamlar qizlarning ta'lim jarayonida mutlaqo ishtirok etmaganligi haqidagi qarashni inkor qiladi va ayni paytda ularning qamrovi o'g'il bolalarga qaraganda ancha past bo'lganini ko'rsatadi.

Qizlar maktablarining ta'lim mazmuni faqat o'qish va diniy bilim bilan cheklanmagan. Ayrim maktablarda arab yozuvi, fors va turkiy adabiy matnlar, odob-axloq, she'riyat hamda boshlang'ich hisob elementlari o'rgatilgan. Hofiz, Sa'diy, Navoiy, Bedil va Fuzuliy kabi mumtoz adabiyot vakillari asarlarini o'rganish qizlar madaniy saviyasining shakllanishiga xizmat qilgan.

Xiva xonligida XX asr boshlarida qizlar ta'limiga oid yangi tashabbuslar kuzatildi. 1906–1907-o'quv yilida Urganchda Husayn Qo'shayev tashabbusi bilan qizlar maktabi tashkil etilgan. Maktabda uning rafiqasi Komila Qo'shayeva ham qizlarga dars bergan. Muhammad Rahimxon II Feruz tomonidan maktabning moddiy qo'llab-quvvatlanishi mahalliy hukmdor doirasida ham qizlar ta'limiga ijobiy qarashlar mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Ma'rifatparvar ayollarning madaniy hayotdagi faoliyati. Xotin-qizlarning madaniy hayotdagi ishtiroki ayol o'qituvchilar faoliyati bilan cheklanmagan. XIX asr davomida va XX asr boshlarida ayol shoirlar, otinoyilar va ma'rifatparvarlar adabiy hamda ta'limiy muhitda faol bo'lganlar. Dilshod Barno faoliyati bunga yorqin misol bo'la oladi. U adabiy ijodni pedagogik faoliyat bilan uyg'unlashtirib, qizlarga savod va adabiyot o'rgatgan ma'rifatparvar ayollardan biri sifatida tanilgan. A. Muxtorovning Dilshod merosiga bag'ishlangan tadqiqotida uning yashagan muhitdagi madaniy aloqalar, rus oilalari va mahalliy aholi o'rtasidagi muloqot, yangi adabiyotlarning tarqalishi haqida ma'lumotlar berilgan [22, 40–41-b.].

Anbar Otin faoliyati ham ayollar madaniy faolligining o'ziga xos ko'rinishini namoyon etadi. Uning ijodida ilm-ma'rifat, jamiyatdagi tengsizlik va ayollar turmushiga oid masalalar aks etgan. Ayol ijodkorning o'z davridagi ijtimoiy muammolarga munosabat bildirishi xotin-qizlarning madaniy hayotda faqat bilim oluvchi emas, fikr yaratuvchi subyekt sifatida ham ishtirok etganini ko'rsatadi.

E. B. Vulfsonning asarida xalq orasida tanilgan ayol shoiralarga oid ayrim ma'lumotlar uchraydi [17; 106–107-b.]. Ushbu ma'lumotlarni ehtiyotkorlik bilan talqin qilish talab etilsa-da, ayol ijodkorlarning saroy va adabiy muhitda ma'lum darajada e'tirof etilganini ko'rsatadigan dalillar sifatida ahamiyatlidir.

Ayol ma'rifatparvarlar tomonidan olib borilgan pedagogik faoliyatning yana bir muhim jihati shundaki, bilim ayollar orasida avloddan avlodga ham o'tgan. Ayrim bibliotekalarning onasi va buvisi ham savodli bo'lgani haqidagi ma'lumotlar ayollar savodxonligining oilaviy an'ana orqali davom etganligini ko'rsatadi. Bu hol an'anaviy qizlar ta'limining institutsional xotirasini yuzaga keltirgan.

Jadidchilik va xotin-qizlar masalasining jamoatchilik muhokamasiga chiqishi. XX asr boshlariga kelib xotin-qizlar ta'limi va ijtimoiy mavqeyi jadidchilik harakatining muhim masalalaridan biriga aylandi. Jadidlar jamiyatning taraqqiyoti va millatning kelajagini ta'lim bilan bog'lagan holda, qizlar va bo'lajak onalarning savodli bo'lishi zarurligini ta'kidladilar.

Ismoil Gaspirali ilgari surgan yangi usul ta'lim konsepsiyasida qizlar ta'limiga ham e'tibor qaratildi. Uning qarashlarida ona savodxonligi oiladagi ta'lim va tarbiya darajasini belgilovchi omillardan biri sifatida baholangan [23; 58-b.]. Turkiston jadidlari ham ushbu qarashlarni mahalliy sharoitda rivojlantirdilar.

"Sadoi Turkiston" gazetasining 1914-yil 10-dekabr sonida Z. Fathiddinzodaning "Huquqi nisvon" maqolasi e'lon qilindi [20]. Maqolada ayollarning huquqlari, ularning farzand tarbiyasidagi mas'uliyati va ilm olish zarurati muhokama qilingan. Ayolning savodli bo'lishi faqat shaxsiy ehtiyoj emas, oiladagi tarbiya sifati bilan bog'liq ijtimoiy zarurat sifatida ko'rsatilgan.

Jadid matbuotida xotin-qizlar masalasining muhokama qilinishi turli qarashlar to'qnashuviga ham sabab bo'lgan. "Al-Isloh" sahifalaridagi munozaralar ayollarning ta'lim olishi va ijtimoiy faolligiga munosabat jamiyatda bir xil bo'lmaganini ko'rsatadi. Taraqqiyparvar ziyolilar qizlar ta'limining kengayishini qo'llab-quvvatlagan bir paytda, ayrim konservativ doiralarda an'anaviy ijtimoiy tartiblarning saqlanishini himoya qilganlar.

XX asr boshidagi yangi jihat xotin-qizlar haqidagi masalalarning uy va mahalla doirasidan chiqib, gazeta va jurnallarda keng jamoatchilik muhokamasiga aylanganida ko'rinadi. Ta'lim, nikoh, oila, farzand tarbiyasi va ayolning jamiyatdagi mavqeyi milliy taraqqiyotga oid munozaralarning tarkibiy qismiga aylandi.

MUHOKAMA

Tadqiqot davomida aniqlangan ma'lumotlar Turkiston xotin-qizlarining XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy va madaniy mavqeyiga oid ayrim tarixshunoslik qarashlarini qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Sovet davri adabiyotlarida xotin-qizlarning ijtimoiy va madaniy faolligi ko'pincha 1917-yildan keyingi siyosiy o'zgarishlar bilan bog'langan. Bu yondashuv sovet hokimiyatining ayollar hayotidagi o'zgarishlarga ta'sirini ko'rsatishda muayyan faktik asosga ega. Biroq XIX asr va XX asr boshlariga oid manbalar ayollar savodxonligi, qizlar maktablari, otinoyi va bibliotekalar faoliyati hamda ma'rifatparvar ayollarning adabiy-pedagogik faoliyati ancha oldin shakllanganini tasdiqlaydi.

D. A. Alimovanning xotin-qizlar masalasining tarixshunosligiga oid xulosalari ushbu jarayonni mafkuraviy qoliplardan tashqarida o'rganish zarurligini ko'rsatgan [5]. Tadqiqot davomida olingan natijalar ham ayollar tarixini

“mutlaq huquqsizlik – ozod etish” tarzidagi ikki bosqichli sxemaga joylashtirish tarixiy jarayonning murakkabligini yetarli darajada aks ettirmasligini ko’rsatadi.

D. N. Rajabova jadidlar qarashlarida xotin-qizlar masalasining muhim o’rin egallaganini asoslagan [7]. Tahlil qilingan davriy matbuot materiallari bu fikrni tasdiqlaydi. Biroq jadidlarning faoliyati mavjud ayollar ma’rifati an’alaridan uzilgan holda yuzaga kelmagan. Otinoyi maktablari, savodli ayollar va adabiy muhit XX asr boshidagi ta’lim islohotlari uchun ma’lum ijtimoiy va madaniy zamin yaratgan.

P. I. Pashino, A. P. Xoroshxin va boshqa mualliflar qoldirgan ma’lumotlarni ham tanqidiy tahlil qilish talab etiladi. Ular qizlar maktablarining mavjudligi haqida muhim dalillar beradi, biroq bu mualliflarning o’lkani tashqi kuzatuvchi sifatida tasvirlagani hisobga olinishi kerak. Ayniqsa, “orqada qolish”, “yopiqlik” yoki mahalliy ta’limning samaradorligi haqidagi baholar faktik kuzatuvlardan ajratib tahlil qilinishi lozim.

1885-yilda Sirdaryo viloyatida 2 900 nafar qizning maktablarda qayd etilishi ayollar ta’limining miqyosiga oid muhim raqamdir. Ayni paytda uy maktablari to’liq ro’yxatga olinmagani hisobga olinsa, rasmiy statistik ma’lumotlar qizlar ta’limining barcha shakllarini qamrab olmagan bo’lishi ehtimoli yuqori. Bu hol ayollar savodxonligi tarixini faqat rasmiy maktab statistikasiga asoslanib baholash imkoniyatini cheklaydi.

NATIJALAR qizlarning ta’lim olish imkoniyati jins omili bilan bir qatorda iqtisodiy va hududiy omillarga ham bog’liq bo’lganini ko’rsatadi. Badavlat shahar oilalarining qizlari savod olish uchun kengroq imkoniyatga ega bo’lgan, qishloq va kam ta’minlangan oilalarda esa bu imkoniyat cheklangan. Xotin-qizlar tarixini tahlil qilishda ijtimoiy tabaqalanish va shahar-qishloq tafovutini hisobga olish zarur.

Madaniy hayotdagi faollik ham barcha ayollar uchun bir xil imkoniyat mavjud bo’lganini anglatmaydi. Dilshod Barno, Anbar Otin va boshqa savodli ayollar faoliyati ma’rifatli xotin-qizlarning mavjudligini ko’rsatadi, ammo ular umumiy ayollar aholisining kichik qismini tashkil qilgan. Ularning tarixiy ahamiyati son jihatidan keng qatlamni ifodalashida emas, ayollarning bilim yaratishi, uni uzatishi va jamoatchilik fikriga ta’sir ko’rsatishi mumkin bo’lgan ijtimoiy makon mavjudligini namoyish etishidadir.

XX asr boshidagi jadid matbuoti xotin-qizlar masalasiga oid tarixiy jarayonda muhim burilish yasadi. Oldingi davrda ko’proq oilaviy, diniy yoki mahalliy darajada hal etilgan masalalar bosma matbuot orqali jamoatchilik muhokamasiga olib chiqildi. Shu tariqa xotin-qizlar ta’limi milliy taraqqiyot, avlod tarbiyasi va jamiyatni yangilash bilan bog’langan masalaga aylandi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy mavqeyi hudud, ijtimoiy qatlam, oilaning iqtisodiy ahvoli, mahalliy urf-odatlar va ta’lim muhitiga qarab farqlangan. Shu sabab ularning mavqeyini yagona umumiy model asosida tavsiflash tarixiy jarayonning murakkabligini to’liq aks ettirmaydi.
2. Turkistonda qizlar ta’limining an’anaviy tizimi mavjud bo’lib, otinoyi, bibliotin va bibi-xalfalar uylaridagi maktablar uning asosiy shakllaridan birini tashkil etgan. Bu maktablar xotin-qizlar orasida savodxonlik va diniy-adabiy bilimlarning davomiyligini ta’minlagan.
3. Qizlarning ta’lim bilan qamrovi o’g’il bolalarga nisbatan sezilarli darajada past bo’lgan. Shahar joylarda qizlar maktablarining nisbatan ko’pligi, qishloq hududlarida esa kamligi ta’lim imkoniyatlarida hududiy tafovut mavjudligini ko’rsatadi.
4. Ayollar ta’limiga oid rasmiy statistik ko’rsatkichlar mavjud jarayonning to’liq hajmini aks ettirmagan. Uy sharoitidagi ko’plab maktablarning ro’yxatga olinmagani sababli qizlar savodxonligining real darajasini faqat rasmiy statistik ma’lumotlar asosida belgilash yetarli emas.
5. Dilshod Barno, Anbar Otin va boshqa ma’rifatparvar ayollarning pedagogik hamda adabiy faoliyati xotin-qizlarning madaniy hayotdagi ishtiroki XX asr boshida paydo bo’lgan yangi hodisa bo’lmaganini ko’rsatadi. Ayollar ta’limi va ma’rifiy faoliyatining mahalliy tarixiy an’alari mavjud bo’lgan.
6. XX asr boshlarida jadidchilik harakati xotin-qizlar masalasiga yangi ijtimoiy mazmun berdi. Ayollar savodxonligi va qizlar ta’limi milliy taraqqiyot, oila tarbiyasi va kelajak avlod masalalari bilan bog’liq holda talqin qilina boshladi.
7. Jadid matbuoti ayollarning ta’limi, huquqi va ijtimoiy mavqeyi haqidagi masalalarni mahalla va oilaviy muhitdan jamoatchilik muhokamasi darajasiga olib chiqdi. Ushbu jarayon xotin-qizlarning jamiyatdagi o’rniga oid qarashlarning yangilanishida muhim omil bo’ldi.
8. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston xotin-qizlarining ijtimoiy va madaniy hayotdagi o’rnini an’anaviy ayollar ma’rifati bilan yangi jadid ta’limi o’rtasidagi tarixiy uzviylik asosida o’rganish davrning ijtimoiy-madaniy jarayonlarini to’laroq yoritish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Смирнова А. Женское образование в Узбекистане // *Коммунистка*. – 1928. – № 8. – С. 82–83.
2. Палванова Б. П. *Борьба КПСС за вовлечение женщин Средней Азии в строительство социализма*. – Ташкент, 1962.
3. Якубова Х. *Женщина Советского Узбекистана*. – Ташкент: Объединенное издательство «Правда Востока» и «Кызыл Узбекистан», 1947.
4. Сулаймонова Х. *Женщина Узбекистана – активный участник коммунистического строительства*. – Ташкент: АН УзССР, 1955.
5. Алимова Д. А. *Женский вопрос в Средней Азии: история изучения и современные проблемы*. – Ташкент: Фан,

1991.

6. Alimova D. A. O'zbekiston ijtimoiy fanlarida xotin-qizlar muammolarining o'rganilishi va muammolari // *O'zbekistonda oila, davlat va jamiyat qurilishida ayollarning roli va gender muammolari*. – Toshkent: Fan, 1999. – B. 16–20.
7. Ражабова Д. Н. *Проблемы молодёжи и женщин в воззрениях джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX вв.)* : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 2003. – 27 с.
8. Nishonboyeva K. V. *O'zbekistonda xotin-qizlar masalasini hal etishning madaniy jihatlar* : tarix fan. nomz. ... dis. avtoref. – Toshkent, 1998. – 28 b.
9. Abdullayeva Ya. A. *Qoraqalpog'iston xotin-qizlari: kecha va bugun. XIX asrning oxiri va XX asr*. – Toshkent: Ijod dunyosi, 2004. – 224 b.
10. *O'zbekistonda ta'limning rivojlanish tarixi va tarixshunosligi. Ocherklar* / mas'ul muharrir D. A. Alimova. – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2015.
11. Пашино П. И. *Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки*. – Санкт-Петербург: Типография Тиблена и Ко, 1868. – 176 с.
12. Хорошхин А. П. *Сборник статей, касающихся Туркестанского края*. – Санкт-Петербург, 1876. – С. 90–95.
13. Крестовский В. В. *В гостях у бухарского эмира*. – Санкт-Петербург: Издание А. С. Суворина, 1887. – 431 с.
14. Добросмыслов А. И. *Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк*. – Ташкент: Типо-литография О. А. Порцева, 1912.
15. Остроумов Н. П. *Сарты. Этнографические материалы*. – Ташкент: Типо-литография торгового дома Ф. и Г. бр. Каменские, 1896. – 272 с.
16. Остроумов Н. П. Колебания во взглядах на образование туземцев в Туркестанском крае // *Кауфманский сборник*. – Москва: Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерева, 1910. – С. 140–160.
17. Вульфсон Э. Б. *Как живут сарты*. – Москва, 1908. – С. 106–107.
18. Права среднеазиатской женщины // *Туркестанские ведомости*. – 1875. – 3 июня.
19. Покрывала мусульманских женщин // *Туркестанские ведомости*. – 1889. – 14 марта.
20. Фатхиддинзода З. Хукуқи нисвон // *Садои Туркистон*. – 1914. – 10 декабрь.
21. Смирнов Е. *Сырдарьинская область. Описание, составленное по официальным источникам*. – Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1887. – С. 256.
22. Мухтаров А. *Дильшод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX – начале XX вв.* – Душанбе: Дониш, 1969. – С. 40–41.
23. Тихонова Н. Е. *Исмаил Гаспринский и его протоевразийские идеи*. – Санкт-Петербург, 2016. – С. 58.
24. Sharipov R. *Turkiston jadidchilik harakati tarixidan*. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B. 31.
25. Rahimova G. *Jadidlar va ayollar masalasi* // *Adabiy meros*. – 1992. – № 2 (59).
26. Podshohxonim Jalilova. *Idoraga maktublar* // *Sadoi Turkiston*. – 1914. – 24-dekabr.
27. Ранние браки у туземцев // *Туркестанские ведомости*. – 1899. – № 8.